

Гоголнинг «Тарас Бульба» (1835) киссасини хамма билади. Бу асар ўнлаб йиллар давомида мактаб дарслик ва мажмуаларидан тушмаган. У хозирга қадар ўзбек тилида, алоҳида китоб ҳолида уч бора, юз мингдан ортиқ нусхада чоп этилган.

Сабаби, аввало ёзувчининг зўр бадиий маҳорати, шунингдек, марказий образ – Тарас Бульбанинг мард, ёвқур, ватани, эътиқоди учун ўлимга ҳам тайёр, қатъий феълли, ёвга нафрати чексиз, соткинлик қилган ўглини ўлдиришдан зарра иккиланмайдиган бир шахс қилиб тасвирланганида. Иззат Султон айтганидай, характер адабий асарда гоёвий ва ҳаётий мазмуннинг шакли бўлса, яъни асар қаҳрамони ёзувчи гоёсини ифода этса, Тарас Бульба образи орқали Гоголь қандай гоёни тақдим этади? Бир қарашда, бу савол ниҳоятда жўн. Зеро Тараснинг мард, қатъий иродали, ватанпарвар бир киши сифатида тасвирлангани ҳаммага маълум-да.

Темир иродали Тарас, унинг мардона ўгли Остап, болалигидан кўнгли бўшроқ ўсган Андрий, «Сечь учун» жонини тиккан азамат казаклар, баҳодирлик қазонларини қўмсаб, кексайган чоғида ҳам қўшин сафида юрган машҳур атаманлар, ёввойи демократияга ҳос аскарбоши сайлови, қамалдаги шаҳарнинг очликдан эти суягига ёпишган фуқароси, бепоён қиру ўтлоқлар, партирхал ўтмиш тасвири... Бу қаби ёввойи қилбарликлар, ўша давр ҳаётининг ўзига ҳос романтикаси ўқувчини мафтун этади. Китобхон бош қаҳрамонни, у ҳар қанча қўполу ўжар бўлмасин, ёқтириб қолади. Тарас Бульба – ҳар бир адабиёт муҳибига тирик бир шахс қаби таниш.

Асардаги энг таъсирчан воқеа, албатта, Тарас Бульбанинг ёв томонига ўтиб кетган ўгли Андрийни отиб ўлдириши саҳнасидир. Аммо ҳоин фарзанднинг бошқа биров эмас, айнан уни дунёга қелтирган ота томонидан ўлдирилиши мотиви жаҳон адабиётида Гоголга қадар ҳам бор эди (масалан, француз адаби Проспер Мерименинг «Матео Фальконе» (1829) деган ҳикоясида ўзини қувиб қелаётган полициячилардан яширишни сўраган қочқинга аввал бошпана бериб, сўнг миршаббоши ваъда қилган тилла соат эвазига у яширинган пичан гарамини қўрсатиб, уйларидаги меҳмонни тутишга қўмақлашган болани – ўз ўғилчасини отиб ташлаган Матео Фальконе образи). Аммо Тарас Бульбанинг бу жихатдан эсда қоларли жихати шундаки, у ёв томонга ўтган нақирон ўгли Андрийни жанг чоғида тутиб, отиб ўлдиради.

Айнан шу жихати билан Тарас Бульба «Ёвга асир тушган ўзининг солдат ўғлига душманнинг офицери алмашмайдиган» Сталин қазонида ҳам, ундан кейинги зўрақи

патриотизм даврида ҳам эътикод, юрт озодлиги учун курашчиларнинг тимсолига айланган. Масалан, Абдулла Каххор бу образга баҳо бериб: «Гоголнинг зехнимда умрбод қолиб кетган образларидан бири Тарас Бульба бўлди: барваста, бакуват, иродаси темир, ўртоқларига меҳрибон, душманга беомон бўлган бу чол кўз олдидан сира кетмайди, ҳамма вақт худди яқиндагина кўрганга ўхшаб тураман. 41-йилда немис босқинчилари Украина тупроғига бостириб кирган қуни, назаримда, Тарас Бульба бақириб, сўқиниб, хиёнаткор ўғлини ўз кўли билан ўлдириб, икки ёндан иягигача осилиб тушган мўйлови хиёл титраган холда, кўлига қурол олиб, душманга қарши чиқиб кетаётгандай бўлди», деб ёзган эди (А.Каххор. Ёшлар билан суҳбат, Т., , 1968, 59-60 б.). Бу образнинг ана шу хислатлари адабиётда аксиома тарзида қабул қилинади. Масалан, Катта Совет комусининг «Гоголь» мақоласида шундай сўзларни ўқиймиз: «Тарас Бульба образида халқнинг қахрамон ўғилларига хос бўлган энг яхши хислатлар – уларнинг ватанга, биродарларига содиқлиги, мардлик, ватан душманларига нафрати, чексиз жасурлиги ва жўмардлиги акс этган. Тарас мазлумларнинг дахшатли қасосқори, ҳақ иш учун курашнинг доно ва тажрибали раҳбари сифатида кўрсатилади. У ўғли Андрийни энг оғир жинояти – ватанга хиёнати учун сира ҳам иккиланмасдан қатл этади. Бу ерда ҳам унинг учун умумий иш, ватан олдидаги бурч туйғуси шахсий ҳиссиётлар, қондошлиқдан юқори қўйилади». (Большая Советская энциклопедия, – М., изд-во «БСЭ», 1952, с. 572). Гоголшунос олимларнинг Тарас образи ҳақидаги бундай фикрларидан яна қўп иқтибос қилтириш мумкин. Аммо барчасининг мазмуни бир хил: Тарас Бульба – рус ва украин халқлари ўтмишидаги мард, жасур, олийжаноб қахрамонларнинг умумлашма образи, улардаги эзгу ва ибратли хислатларнинг барчаси Тарасда мужассам бўлган... ва ҳоказо. Бизнингча, бундай мулоҳазалар қанчалик асосли, улар учун асарда қанчалик замин бор, буларни яна бир қур ўйлаш, қайта кўриб чиқиш зарар қилмас керак. Биз ушбу мақолада Тарас Бульба образи, у орқали Гоголь қандай гоёни ифодалашни ниёт қилгани борасида анъанавий талқинлардан мутлақо бошқача бир таҳминни илғари сурмоқчи эдик. Албатта, салкам икки аср давомида ўнлаб гоголшунос томонидан яқдиллик билан айтилган, юзлаб дарслик, мажмуаларда тақрорланган боёғи руҳ, ўша мазмундаги гапларнинг аксини айтиш, айниқса исбот қилиш осон эмас. Мухтарам ўқувчилар буни яхши англаши ва фикримизни тушунишга уриниб кўришларига умид қилиб, асар, хусусан Тарас образи таҳлилига қиришамиз (Шу ўринда «Тарас Бульба» услубини она тилимизда қайта тиклаган Наби Алимухамедовнинг маҳоратини эътироф этароқ, фикрларни далиллаш учун унинг таржимаси матнига таянганимизни айтиб ўтиш керак. Қаранг: Тарас Бульба, – Т., «Ёш гвардия», 1976. Кейинги мисоллар шу нашрдан олинди, саҳифаси қавс ичида кўрсатилади).

«Тарас Бульба», аслида қисса эмас – насрода битилган дoston. Унинг бутун руҳи, охирига қадар мардона бир оҳанг билан давом этадиган услуби, Сечь казакларининг эркин ва хур ҳаёти тасвирланган ўринларида қадим дostonларни ёдга туширувчи оҳанг-ифодалар, матнидаги ритм бу фикрни далиллади. Таъбир жоиз бўлса, «Тарас Бульба» – қахрамонлик эпоси.

Худди шу нарса, назаримизда, асар пафосини белгилашда қўпларни қалғитган кўринади.

Нафакат бадиий адабиёт, балки бутун санъат тарихидан ҳам маълумки, айрим буюқ санъатқорлар ижодида гоҳо галати бир усул қўлланади. Унинг моҳияти шундайки, муаллиф ўзининг қарашларини, асл ниятини қай бир сабаб (асосан, ҳокимият ёки афқори омма тазйиқи) туфайли асарда очик ифода этолмайди. Лекин шунга

карамасдан, айнан унга ишора килади ёки асл максад-муддаони шундай усталик билан никоблайдики, бирон бир нозир санъаткорни айблашга ожиз колади. Масалан, мухташам бир мадрасани курган уста унинг девори сиртига хокимнинг исмини ёзади ва бу хоким ўзини абадиятга дахлдор хис килиб юраверади. Орадан бирон асрча вақт ўтиб, сувок кўчиб тушгач, уста сувок тагига – гишт девор ичидаги кошинкор токчага ўз номини ҳеч ўчмайдиған килиб битиб колдирганини кўрамиз. Рассомликда-ку бу хийла машхур усул: чизманинг устки каватида монийи замон истамаған, аммо давр такозосига кўра мавкеи баланд бир шахс буюк мутафаккирлар даврасида тасвирланған бўлса-да, замонлар ўтиб, устки бўёк ковжираб тўкилгач, асл киёфа – рассом ўша мунаввар даврага кимни муносиб деб билған бўлса, ўша кишининг суврати балкиб чиқади.

Ўки хаммага таниш бир мисол: Пушкиннинг «Капитан кизи» киссасида адибнинг Пугачёвга хайрихоҳ муносабатини пайкамаслик мумкин эмас: унинг мардлиги, олижаноблиги, ваъдага вафо килиши, камтар ва одмилиги асар қахрамони бошига тушған воқеалар оркали ишонарли далилланади. Оддий халқнинг унга эхтироми ҳам баралла тасвирланади. Аммо буни ўша давр чигиригидан ўтказиш учун асар қахрамони тилидан Пугачёв «ашаддий боскинчи», «бебош оломоннинг саводсиз бир кўрбошиси», «сохта шох», «безорилар бошлиги» деб аталади. Хатто сарлавха ҳам «Пугачёв кўзгалони» эмас, атайлабдан «Капитан кизи» деб кўйилған. Асар тағматни, рухию мазмуни эса боягидай...

Адабиёт тарихида бундай мисоллар кўп. Жек Лондоннинг ҳам «Кир уларни, кир!», «Бўри ўгли» каби хикоялари борки, сиртдан караганда адиб гўё бетараф, локайд бир позицияда турғандек, аммо тасвирланған воқеалардан, ок танлилар истило этған Оолонг оролининг туб ахолиси, ё бўлмаса узок Шимолни макон тутған хинду кабиласи кишиларининг ўзига хосликлари, дини топталиб, боскинчиларнинг одамлик киёфасини тамом йўкотған вакиллари энг асл инсонларни кандай хўрлагани хассос бир калам кучи билан холис чизиб кўрсатилади...

Назаримизда, Гоголь мазкур киссада ҳам шундай йўл тутған.

«Тарас Бульба»нинг сюжетию қахрамонларини хамма билади. Шу боисдан, воқеаларни кайта баён килиб ўтирмай, бевосита муддаога ўта қоламиз.

Тарас – дағал табиатли, ўжар ва дангалчи бир одам. Киевда ўкиб кайтған, бир йил кўришмаған ўгилларини хазил-мазах килиб кутиб олади. Шўхлиги тутиб, улардан бири Остап билан ўша оннинг ўзидаёқ муштлашиб кетади. Хар икки ўглининг вояга етиб, диловар пахлавон бўлганини кўргач, уларни дархол Запорожье Сечига – харбий кўналгага олиб бориб, у ердаги биродарлари олдида мактангиси ҳам келиб қолади. Чунки унинг ўзи – бутун умрини уруш-талашлар билан ўтказған, шу жанг-жадалларда бировларни ўлдириб ё талаб олған олтину кумуш билан бойиған бир одам. Бутун ўй-хаёли тиниб-тинчимасликда, харакат ва урушда. Кузатсак, бирон дакика бўлсин, ўй ўйлаш, фикрлаш унга ёт. Аввал уч кундан кейин жўнаймиз, деган одам, сабри чидамай, ўгилларининг келиши шарафига ўша окшомда берилған зиёфатнинг ўзида эртагаёқ йўлга тушишларини эълон килиб юборади – эртаси тонг сахарда икки ўгилни тугиб ўстирган шўрлик она, ўгилларини кайтиб кўрмаслигини кўнгли сезибми, зор йиглаб уларни кузатади.

Сечь. Келиб кўрсалар, хамма рохат-фарогатда, айшини суриб яшаяпти. Казаклар машк килади, хунармандлар ишлайди, лекин асосий вақт – вақтихушликка, овга, томошага, муштлашувга сафланади. Остап ҳам, Андрий ҳам бу хаётга боши билан шўнгиб кетади, кунлар шу зайлда ўта бошлайди.

«Лекин кекса Тарас уларга бошка бир касб тайёрламокда эди. Бундай айш-ишрат ва ўйин-кулги билан ўтган умр унинг назарида зое кетгандай бўлар, у хакикий иш истар эди. У доим Сечни мардоналик ишига бошласам, марди майдонлар иш кўрсатадиган бир можаро бошласам, деб ўйлар эди. Нихоят, бир куни аскарбоши олдига келиб, тўппа-тўгри:

«Аскарбоши, одамларимиз бир яйрасин», деди.

Аскарбоши огзидаги кичкина трубкасини олиб, ёнига тупуриб ташлагач: «Яйрайдиган жой йўк!» деди.

«Нега йўк бўлсин? Турклар ёки тоторлар устига отлансак бўлади».

Бемалол ўтириб, секин трубкасини яна огзига солган аскарбоши: «Турклар устига хам, тоторлар устига хам отланишнинг иложи йўк!» деди.

«Нега иложи йўк? ...Ахир у гайридин-ку. Худо хам, пайгамбар хам гайридинларни уринглар, деган. ...Демак, казакларнинг кучи беҳудага йўк бўлиб кетаверсинми, одамлар тузукрок бир иш килмай бекорга сасиб-чириб кетсинми? Ватанга хам, динга хам улардан ҳеч қандай фойда бўлмасинми? Бундай бўлса, бизнинг тириклигимиздан нима фойда? Шуни менга уқдириб бер. Сен доно одамсан, бекорга аскарбоши бўлганинг йўк. Менга тушунтир, дунёда нима деб юрибмиз?

Аскарбошига унинг бу саволига жавоб бермади. У хам хийла ўжар одам эди. Андак жим тургач, «Нима десанг хам, уруш килмаймиз!» деди.

...Бульба дилида: «Шошмай тур, зангарнинг боласи! Танбехингни берай!» деди-да, аскарбошидан ўч олмокни дилига тугиб кўйди» (31-32).

Тарас Бульба фитна тайёрлашга киришади: уруш чикариш учун аскарбошини мансабидан тушириб, бошка одамни кўймаганча иш пишмаслигини пайкаб, маст оломонга таянади:

«Тарас у-бу билан сўзни бир ерга кўйиб, ҳаммага ичирди» (32). Окибатда, Сечдагилар орасида яқдиллик йўколади, жанжал чиқади ва катта бир гавгодан кейин Тарас одамлари зўр келиб, Бульбанинг эски ошнаси Кирдюг аскарбоши бўлади. Натижа эса маълум: унинг кўли билан бундай мартабага минган Кирдюг Тараснинг айтганларига кўнмай иложи йўк эди... Гоголь буни бир огиз сўз билан: «Эртаси Тарас Бульба запорожьеликларни бирон ишга кўзгатиш тўгрисида янги аскарбоши билан маслахатлашар эди» (36) дея ифодалайди. Демак, Тарас Бульба дастлабки ниятига эришади: кимга қарши бўлса хам, ишкилиб уруш чикариш, отланиш, урушиш нақд бўлиб қолади. Бунинг учун энди Тарас Бульбадан ортик куч сарфлаш талаб этилмасди.

Кирдюг бу «маслахатлашув»дан сўнг бир соат ичида бутун Сечни йигиб, уруш бошлашга олиб келган сабабларни бир оз андавалагач, лўнда килиб: бойиш учун бошка бирон юртни талаш керак, хозир анча кашшоклашиб колдик, хатто, ибодатхонамиз хам гарибгина, демак, лоакал «ёшларнинг ўзини қайикка ўтказиб жўнатсак дейман. Наталия бўйларини бир алгов-далгов килиб келсинлар» (38) дейди. Аммо бутун Сечь жойидан кўзгалади, урушга тайёргарлик кизиби кетади, тез орада аллаклардан эшитилган бир игвога учиб, Гетман юрти деб аталган Польшага юришга отланишади, ундан аввал эса, жухудлар бизни хонавайрон қилди, деган яна бир галва чиқариб, жами яхудийларни тутиб, сувга чўктиришга киришиб кетишади – катлиом бошланади.

Мухтарам ўқувчининг ёдидан чикмаган бўлса, асарнинг бирон жойида Гоголь польшаликларнинг ё татарларнинг, турклар ёки яхудийларнинг, Тарас таъбирича, «христианлар»га, яъни казакларга ёки уларнинг юртига нисбатан бирон бир хуружини кўрсатмаган.

Шу тарика, запорожьеликлар мохир идеолог, ашаддий бузгунчи Тарас Бульбанинг куткуси билан йўлга отланиб турганларида аллақайдан бировлар: «Бизни польшаликлар хароб килди» дея «ёрдам» сўраб келиб қолишади (асарда бу гапнинг ростлиги тасдиқлаб кўрсатилмаган). «Наталия»дан (Туркия Онадўлиси) воз кечиб, гарбга йўл олишади («тез орада Польшанинг гарби-жанубий қисми бошдан-оёқ вахима ичида қолди» – 47) – уруш бошланади. Асосий муддаоки киргин қилиб, тинч аҳолини талашдан иборат бу бебош карокчиларни ҳеч ким тўхтата олмас эди. «Аксари улар қутилмаган жойлардан чиқиб қолиб, бор-йўқни вайрон қилар, қирон келтирар эдилар. Қишлоқларга ўт тушар, аскарлар хайдаб кетиш имкони бўлмаган молларни шу ердаёқ сўяр эдилар. ...У вахший замонда запорожьеликларнинг қилган бедодликлари энди одамларнинг тепа сочини тик тургизар эди. Гўдақлар киргини, кўкраги қесилган хотинлар, тиззасига териси шилиниб, қўйиб юборилган одамлар, ҳуллас, бу қаби вахшатлар қўп эди» (48).

Бу урушда Тарас Бульба қаби эски карокчилар ўз уйида юргандек ва ўз касбини давом эттираётгандек бўлса, илгари бундай баттолликларни кўрмаган ёшлар ҳам хох-нохох зулм қила-қила ўзларида янги сифатлар орттиради – уларнинг юзига золимлик нуқси-муҳри урилади: «Яқиндагина темирканот чиқариб, учирма бўлган қушлардек бир ой ичида қинқиб, тамомила ўзгарар ва вояга етар эдилар. Шу чокқача юзларида йигитларга хос бўлган юмшоқлик зоҳир бўлиб турган қишлоқлар юзида энди бир дахшат, салобат, ўзларида қуч қўринар эди» (49). Тарасга эса худди шу нарса керак эди – мана шундай дахшатли одамлар билан у истаган бузгунчиликка, вайронкорликка қўл ура олар эди.

Ана энди асосий «ов» бошланади: «Аскар тўппа-тўгри Дубно шаҳрига қараб юришга қарор берди; овоза гапларга қараганда бунда мол ва ҳазина, давлатманд бойлар қўп эди» (50). Эътибор беринг: асосий муддао – ҳеч қанака дин-пин ҳимояси эмас – бойликни талаш. Шаҳар қамал қилинади. Бир неча ойлик қамал натижасида тинч аҳолининг қўпи очликдан қирилиб кетади, фақат ҳокимнинг оиласи, оз сонли аскарларгина сўнгги умидларига таяниб, жон саклаб туради.

Аммо зулм – фақат мазлумлар учун эмас, золимларнинг ўзи учун ҳам ҳалокатли. Қамал қилиб, шаҳарни ўраб олган қазаклар маънан тамомила айнишга юз тутади:

«Бекорчиликдан зерикиб, атроф-теварақдаги қишлоқларни талон ва торож қилишга, экин ва хирмонларга ўт қўйишга, ўроқ тегмаган бугдойларни молларга оёқости қилишга тутиндилар; ...яхши унган, қўқариб турган бугдойларга йилқиларни қўйиб юбордилар» (51).

Қамал, очлик шиддати зўрлигидан шаҳар ҳокими қизининг оқсочи таваққал қилиб тунда лаҳм орқали қелиб, Андрийга шаҳар ҳокимининг фарзандидан – бир вақтлар Киевда унинг оромини ўғирлаган соҳибжамолдан салом етказди. Андрий ҳам лаҳм орқали шаҳарга ўтиб бориб, қиз билан топишади, қилаётган ишларининг мудҳиш натижаларини – ўз тирикчилиги билан юрган тинч шаҳар аҳолисининг дахшатли очлик ва азоб-уқубат ичра ўлим топаётганини ўз қўзи билан қўради, буларга қай айби учун мунча зулм қилиняпти, дея мулоҳаза юритади (ёдингизда бўлса, Андрий аввалдан ҳам Остап қаби шартқи эмас, онасига тортган, мулоҳазали эканини Гоголь бот-бот эслатиб туради). Ва Андрий бир қарорга қелади – севган малиқаси ва бегуноҳ аҳолини ҳимоя қилиб, ўз дўстларига қарши қурол қўтаришга жазм этади.

Оқибати эса маълум: Тарас ўглини жанг маҳали чақалак ичида тутиб олиб, отиб ўлдиради – ота ўз қўли билан зурриётини йўқ қилади.

Аммо Тарас бу билан тўхтамайди. Ўз фарзандини ўлдиришдай мудҳиш ва аянч бу воқеа

унга ҳеч бир таъсир қилмайди – дарҳол отланиб, яна қиргинбарот ичига кириб кетаверади.

Тарасни нима ёки қандай қуч олга ундаб, ҳаракатга келтиради? Унинг гоёси, ҳаётдан мақсад-муддаоси нима?

Эътибор қилсак, Тарас нутқида икки нарса: дин ва ватанни ҳимоя қилишга қўп ургу берилади. У ўзини христиан динининг оташин ҳимоячиси, ватаннинг ҳалосқори қилиб қўрсатади. Аммо бутун асар давомида Тарас Бульба бирон марта бўлсин, черков-перковга кириб ибодат қилганини, ё бўлмаса, локал ёлғиз қолган бирон махали христианлик тўғрисида ўйлаганини, ёки христианга ҳос бирон хатти-ҳаракат қилганини қўрмаймиз, унинг бутун эътиқоди – оғизда. Дин унинг учун уруш очишга бир баҳона, ҳолос. Христианлик йўлида қилган энг қатта хизмати шуки, худди православлар қаби христиан ҳисобланган католик черковларини ёқиб, қулини қўққа совуради, ўзлари қаби славян бўлган полякларни талайди, уй-жойини, шахру кишлогини вайронага айлантиради, ўзларини кириб ташлайди.

Ўзгалар ватанини вайрон қилган одамдан ўз ватанини обод қилишни қутиш мумкинми? Тарас ватанпарвар бўлиб қазақлар юрти Запорожье ва умуман, Россияю Украина учун нима қилди?

Ҳеч нима! Ўз кишлогиди жўнгина тирикчилигини ўтқазиб, осуда яшаётган тобе одамларининг ҳаётини остин-устун қилиб, ясовул Товқач билан ортидан етиб боришларини буюрди. Ва уларнинг ҳаммаси, битта ҳам қолмай, жанг йўлларида ўлиб кетди. Демак, Тарас фақат Польшадаги тинч аҳолининг азоб чекиб ҳалок бўлишидагина эмас, ўн минглаб қазақларнинг дарбадарлиқда ўлишида ҳам айбдор: ватанини гуллаштиши, оиласи бағрида, ҳаётдан рози бўлиб яшаши мумкин бўлган одамлар беҳудага ўлиб кетди. Улар, худди ўзлари қаби тинч яшаши мумкин бўлган одамларни қириш, шаҳар ва кишлокларни қорат қилиб, уйларга ўт қўйиш, экинзорларини пайхон қилиш асносида ўлим топди.

Шу ўринда ўғли Остапнинг у бошлаган ишларга муносабатини ҳам айтиб ўтиш жоиз. Остап мард ва диловар йигит. Энг зўр тилаги – жангда ботирлик қўрсатиш. Уруш масаласида эса ўз фикри йўқ, отаси айтганини, атаманлар буюрганини қилади. Фақат, жангда асир олинғач, бир неча ой бандилик азобини чекқач, ўзлари очган уруш – ўйин эмаслигини, қилган ишлари марди майдонлик эмас, гуноҳи азим эканлигини, бу эса жазосиз қолдирилмаслигини англайди, отаси уни мудҳиш бир қиморда довға тикканини тушуниб етади... Варшаванинг қатл майдонида суяқлари мажаклаб синдирилган экан, ўлими олдида «қўзлари жовдираб тўрт томонга қаради. Қолдан кетиб, дармонда бўлиб, ночор ва нотавон: «Отам! Қаердасан? Эшитаяпсанми?» деб қичқиради юборди» (134). Эътибор беринг, Остап отасига – бу майдонда бўлиши етти ухлаб тушга қирмайдиган Тарасга хитоб қилади. Беҳудага эмас, бу ўлим олдидаги фарзанднинг уни қохга итарган отага таънаси эди. Ҳа, пировардида Остапнинг қўзи очилди, очилганда ҳам жовдираб очилди, аммо... энди қеч эди.

Бирок мудҳиш қилмишларининг ажри-жаззасини олган аламзада Тарас шунда ҳам тийилмайди, яна фитналар чиқариб, янги қиргинбаротларга бошлаш учун Сечга тагин қайтиб келади.

«Теварак-атрофга қараса, эски қадрдон биродарларидан ҳеч қим қолмапти. Сечдагилар барқаси янги одамлар. Ҳаққоният, дин ва қардошлиқ садағаси бўлганлардан ҳеч қим қолмапти. Аскарбоши билан бирга тоторларни қувалаб кетганлардан ҳам аллақачон ҳеч

ким колмапти. Хаммалари бошларини эгиптилар, хаммалари халок бўлиптилар. Гохлари жангда мардона ўлим топиптилар, гохлари Кримнинг шўртоб сахроларида ташналик ва очликдан нобуд бўлиптилар, гохлари бандиликнинг шармини, хор-зорликни кўтаролмай ўлиб кетиптилар. Аввалги аскарбоши хам аллакачон ўлиб кетипти. Эски ёр-биродарлардан ҳеч ким колмапти, бир замонларда кайнаб тошган казак кучи аллакачон ер багрига кириб, устини ўт босиб кетипти» (116).

Буларнинг барчаси Тарас отли ашаддий бузгунчи бошлаган ишнинг натижаси эди. Аммо у шуларни кўриб хам тийилмайди. Тагин кўшин йигади ва бир юз йигирма минг казак кўшинининг саккиздан бирига бошлик бўлади. Тарас мана шу каллакесарлар ичида хам энг баттарини эди: «Унинг кексайган ёши, кўп иш кўрганлиги, кўшинга йўлбошчилик килишга усталиги, душманга кахри хаммадан ортиклиги уни бошқалардан ортик ва мартабасини баланд киларди. Унинг берахм ва бешафкат баттоллиги хатто казакларнинг ўзларига хам хаддан ташқари кўринар эди. Унинг сочи оқарган боши факат ўт билан дорни билар эди, холос. Аскарбошилар ўтиришиб кенгашганда унинг берадиган маслахатлари хам факат йикмок, ёмок, кирмок, кийратмок эди» (136).

Бу берахмлиги, ашаддий мурасасизлиги туфайли у яна кўшиндагилар билан чиқишолмайди ва кўл остидаги аскарларини ажратиб олиб, Польшага, вайрон килиш ва кириш учун йўл олади: «Тарас кўшини билан бирга Польшада сайр килиб юриб, ўн саккиз равогга, киркка якин поляк бутхонасига ўт кўйиб, Краков шахрига якинлашиб колди. Кўп лахларни кирди, кўп яхши сарой ва касрларни вайрон килди, талон-торож этди... Тарас доим: «Сира аяманг, ҳеч нарсани аяманг!» дер эди, холос. Казаклар қоши қора, сийнаси тухумдек оқ гул юзли кизларни хам аямадилар; мукаддас жойларга қочиб сигинганларида хам омон топмадилар, Тарас уларни сигинган бу мукаддас жойлари билан бирга кўшиб куйдирди. Канча-канча оқ билаклар аланга ичидан чиқиб, дод-фарёд билан кўкка кўтарилди; бу дод-фарёдлардан ер ларзага келар, сахродаги ўт-алафлар токат килолмай бўзлар эди. Аммо берахм казаклар бу ноаларни писанд килмадилар, кайтага додловчиларнинг болаларини хам кўча-кўйдан тутиб, найзага илиб, ўтга ташладилар» (139).

Бу энди ҳеч бир касос эмасди, ўгли Остапнинг халок бўлгани учун ўч олиш хам эмасди, бу – одамнинг одамийликдан чиқиши, вахший бир махлуқка айланишидан бошқа ҳеч бир нарса эмас эди.

Тарас шу сохта динпарастлигию ватанпарварлиги билан охири нимага эришди?

Етишгани нима бўлди ўзи унинг?

Гоголь айтганидек, «эски ёр-биродарлардан ҳеч ким колмапти (хаммаси кирилиб битган), бир замонларда кайнаб тошган казак кучи аллакачон ер багрига кириб, устини ўт босиб кетипти (миллат фаторат топган)». Хўш, Тарас Бульбанинг ў з и-чи, бу ишдан у нима топди? Икки азамат ўгилни тугиб ўстирган муштипар она хор-зорликда кўз юмди, Андрийни унинг ўзи отиб ўлдирди, Остап банди килиниб, Варшавада дахшатли кийноққа солиб катл этилди. Ўзи эса ярадор бўлиб, бир ўлимдан колди. Буларнинг барчаси унинг кўз ўнгида юз беради. Охирги «сафар»ида у билан бирга бўлган ўн беш минг аскар хам кирилиб, ўн-ўн бештагина одам қочиб кутулади, ўзи бўлса кўлга тушади, қуриган катта бир дарахтга парчинланиб, остидан ўт ёкилади. Аммо уруш, талончилик ва киргин кон-қонига сингиб кетган бу одам ана шунда хам бузук эътиқодидан қайтмасдан, дарё бўйидаги қайикка тушиб қочиб кетаётган казакларга қараб: «Келаси кўкламда яна келиб бир сайил (боскин – З.И.) килиб кетинглар» (142) деб бақиради. Бу унинг охирги сўзи, васияти, бузгунчилик даъвати эди.

Запорожье Сечига мансуб одамлар каерларда ўлим топганининг ўзиёк, уларнинг ватан ва дин химоячиси эмас, балки динни бахона қилиб юрган ашаддий боскинчи эканини кўрсатади: «Шаркий Россиянинг завкли-шавкли ерларидан келган барча пахлавонлар бир-бирлари билан ўпишиб, хол-ахвол сўраша кетдилар: «Косьян нима бўлди? Бородавка калай? Клопер калай? Подситка нима бўлди?» Тарас бу саволларига: «Бородавка Толопанда осилди, Колопернинг Кизкирманда терисини шилдилар, Подситканинг боши тузланиб, Царьградга юборилди» деган жавобларни олди. Кекса Тарас бошини куйи солиб: «Яхши одамлар эди!» дерди» (26). Кўрамизки, Тарас айтган бу «яхши одамлар»нинг хаммаси ўзга юртларда, боскин ва талон чогида ўлим топган. Сечь – боскинчилар лагери. Буни Гоголь очик-равшан айтиб ўтади: «Бу ерга келган хар бир кимса бор-йўгини унутар, миясини машгул этган икир-чикирларни оркага ташлар эди. Бу ерга келган одам ўзининг ўтмишига тупурар эди, десак хам бўлади... булар орасида каерда бўлса хам жанг килмокни ўзларига улуг бир маслак қилиб олган, ўзини одам деб билган мард кишиларнинг урушмасдан жим ётишини уят хисоблаган ва кўпни кўрган партизанлар хам анча бор эди» (27-28). Тарас ва у кабиларнинг жанги жадалларда юришдан топадиган нарсаси – бировларни зор қашатиб ё ўлдириб қўлга киритиладиган мол-дунёдан ўзга нарса эмас. У бундан ор хам қилмайди («Янкель дарров рўмол олиб (Тарас берган) тилланинг устига ёпди. Тилланинг биттасини қўлига олиб, айлантириб томоша қилгач, тишлаб кўриб: «Ажаб бир тур тилла экан, вой, вой, жуда галати тилла экан! Бундай олтинни жанобингиз қимдан тортиб олган бўлсалар хам, боёкиш бир соат хам дунёда турмасдан ўша ондаёқ ўзини дарёга ташлаб, чўкиб кетгандир!» деди. 119-120).

Тарас Бульбанинг энг катта «ютуги» – уста нотиклиги. У одамларнинг дилидаги энг нозик ва энг қалтис туйғу – диний ва миллий хисларни кўзгатиб, жунбушга келтира олади. Тараснинг уруш бошлашни рад этаётган аскарбошига хитоби унинг хатти-харакатларини оқлаши учун «асос» бўлиб хизмат қилади. Бу далил содда одамлар учун жуда жўяли ва фидокорона туйилади: «Казакларнинг кучи беҳудага йўк бўлиб кетаверсинми, одамлар тузукрок бир иш қилмай, бекорга сасиб-чириб кетсинми? Ватанга хам, динга хам улардан ҳеч қандай фойда бўлмасинми? Бундай бўлса, бизнинг тириклигимиздан нима фойда? Дунёда нима деб юрибмиз?» Тараснинг назарида, ватан ва дин учун фойда етказишнинг йўли битта – уруш. У казакларни тўплаб, вино тарқатишга амр қилади ва хаммани йигиб, хитоб қилади: «Кани, ўртоқлар, ичайлик, бирданига ичайлик, аввало, муқаддас динимиз ривожини учун ичайлик, динимиз бутун дунёга ёйилсин, ер юзида ёлғиз бизнинг динимиз бўлсин, барча гайридинлар христиан бўлсинлар! ...Кани, биродарлар, дин учун ичайлик, дин учун!» (98). Аммо Гоголь диний хиссиётларни жунбушга келтириш қандай оқибат билан тугагини шу асарнинг ўзидаги қуйидаги парчада жуда равшан кўрсатиб ўтадики, шунинг ўзи ёзувчининг Тарас Бульба сингари «ватанпарвар» кишиларга, уларнинг аъмолига муносабатини яққол кўрсатади, деб ўйлаймиз: «Рус тупрогида дин йўлида қилинган урушлар таърифи маълум ва машҳур. Мавж уриб, хар доим ўзгариб, турланиб турган денгиз ўртасидаги юксак тош нақадар қудратли, нақадар дахшатли бўлса, дин хам шундай қучли, шундай қудратли. Денгиз ўртасидаги азамат тош денгиз қаъридан чиқиб, яхлит бир тошдан яратилган гавдасини қўқларгача юксалтиради. Қайси томондан қаралса хам тош кўринади, у олдидан чопишиб ўтиб кетаётган тўлқинларни писанд қилмай тура беради. Унга келиб теккан кеманинг шўри курсин! Майда-майда бўлади,

ичида нимаси бўлса, сувга гарк бўлади, йўк бўлади, халок бўлганларнинг дод-войидан хавода бир ларза қолади, холос» (136).

Демак, Гоголнинг фикрича, диний масалани ўртага қўйиб бошланган ҳар қандай уруш аянчли натижа билан тугайди, бу урушга кирганнинг тақдири денгиздаги қояга келиб урилган кема ахлининг тақдири билан бир хил – барча халок бўлади.

Балким Тарас Бульба образи ҳақидаги бу мулоҳазаларимиз у ҳақда ҳозирга қадар фақат яхши фикрда бўлиб келганларга алланечук туйилар, балким у адабиёт сахнасидаги энг олижаноб қаҳрамонлардан бири бўлиб қолаверар ҳам, аммо ҳаётда Тарас сингарилар – унинг прототиплари ҳар бир миллат учун турган-битгани фожиа. Бундайлар қанча катта салоҳиятга, қанчалар зўр иродага эга бўлса, шунчалик ёмон.

... Тарихнинг ажабтоворлигини қарангки, дин – инсоният учун энг азиз ва муқаддас қадрият, ҳаммани ва ҳар бир одамни ҳамиша тинчликка, сабр-бардош, мураса ва тоқатга ундаб келган бу бебаҳо таълимот барча замонларда уруш чиқаришга энг зўр баҳона бўлиб келган. Башарият ўзини англаганидан бери ҳисобга олинган уруш ва киргинларнинг аксари «динни ҳимоя қилиш – муқаддас бурч» деган шиор билан бошланган.

Нега шундай?

Бунинг сабаби равшан. Диний туйғу фақат инсонга ҳос. Инсонгагина ҳос тушунчаларнинг ҳам энг юксак, энг теранларидан бири. Дин одамнинг нафақат онгига, балки аввало қалбига таъсир қилади. Энг теран, энг олий туйғуларни уйғотади, оламнинг яратилиши ва одам боласининг дунёга келиши, ҳаётдан мақсад-муддаоларини талқин этади. Дин эътиқодга айланган эса, инсон ўз дилидаги бу бебаҳо жавҳар – иймоннинг фақат қучайишини, мустаҳкамланишини истайди, уни бузишга, ўзгартиришга ёки йўққа чиқаришга интилган ҳар қандай қучга қарши беомон қурашади. Бу йўлда у ҳамма нарсадан, ҳатто жонидан воз кечиши мумкин. Зеро инсонда диний эътиқоддан қучли туйғу бўлмайди. Киши, айтайлик, мол-дунёсидан, соғлиги, энг яқинлари – бола-чақо ота-онасидан ва ҳатто қиндик қони томган ватанидан айрилишга рози бўлиши мумкин, аммо динидан воз кечолмайди. Демак, дин – инсон учун энг улуг, энг муқаддас нарса, у ўртага қўйилган маҳалда кишининг иккиланишига йўл қолмайди.

Уруш очувчилар эса инсон руҳиятидаги ана шу энг нозик, жуда қалтис жихатдан фойдаланишади. Худди шунинг учун ҳам Запорожье Сечи гуриллаган XVII-XVIII асрлардагина эмас, ҳатто XXI аср бошида ҳам динни рўқач қилиб, унинг «ҳурмати»га уруш чиқарувчи сохта фидойилар хануз учрайди.

Бир замонларда машҳур сарқарда ё воизлар асосан зўр жанглар олдидан барча аскарларга қарата нутқ сўзлаб, уларнинг руҳини тетиклаштиришга, «гайридин» ёвга қарши қазабини орттириб, энг оғир, таҳликали дамда ҳам қуролни ташламайдиган даражадаги фидойиликка тайёрлаган бўлса, махфий урушлар авж олган ҳозирги даврда бундай «ташвиқот» нафақат бирон бир террорчилик ҳужуми олдидан, балки ҳар қуни, ҳар соатда такрорланади ва бу муттасил тарғибот ўз ишини қилади – одам бир қун келиб ашаддий гоёпараст бўлиб қолади, олмон адиби Хенрих Манн ибораси билан айтганда, «содикфуқаро»га айланади.

Нафақат динда, ҳатто сиёсатда ҳам шундай. Узокка бормай, муттасил тарғибот тўфайли фашизм қутқусига ўқиб манқуртга айланган нацистлар ёхуд утопик гоё билан умр ўтказган коммунистларни эсласак, шунинг ўзи қифоя.

Аммо дунё маърифатчилик давридан ўтиб, яна теологик қарашлар майдонга чиққан, бир қисм одамлар ортодоксал дин қонун-қоидаларидан чекиниб, турли «ҳизб» ва «...ий» отли

окимларга ихлос кўйиб, баъзилар хатто аллакандай шарпалар, мархумлар рухи билан мулокот, «ўзга сайёрага бориб келиш»га қадар хурофотларга ишона бошлаган хозирги даврда дунёнинг айрим худудларида соф заминий мафкуралар ўрнига яна «дин химоячиси» никобидаги харбийлашган сиёсий партиялар юзага калкиб чикди. Улар динни давлат тепасига келиш, чексиз хокимиятга эга бўлиш, бехисоб бойлик орттириш куроли килиб олган. Ва бунга эришиш учун энг осон йўл хам топганлар – одамлар дилига эътикод сингдириш оркали улар ўлимга тик борадиган фидойига айлантирилади. Факат махсус тайёрланган китобларни муттасил ўқитиш ёки ваъз билан чекланмай, эртаю кеч тинмай, гоёвий таъсир ўтказишнинг барча турларини ишга солиб, янги остаплар – ота кўксига мушт уришдан тап тортмайдиган манкуртлар тайёрланади. Эртаю кеч уктирилиб, минг хил йўл билан онгга сингдирилаётган гоёлар бир куни пишиб етилади – жангарилик, террорчилик эътикодига айланади. Бундай эътикодга ўтган гўл одам эса – тайёр зомби, бу йўлда жонини хам аямайди.

Хозир жахоннинг бу хавфдан холи нуктаси колмаган. Бундан хориж бўлиш, тинч ва хотиржам хаёт тарзини вужудга келтириш учун эса онги ўзгартирилган кишиларни эмас, балки уларнинг дилига сингган мудхиш гоёни махв этиш лозим.

Гоёга қарши гоё билан курашиш керак, деган сўзни мен ана шундай тушунаман.

Онгга сингиб, эътикодга айланган гоёни инсон шууридан ситиб чиқариш осон ва жўн нарса эмас. Унинг ўрнига янги, соғлом, инсоний ва инсонпарвар бир дунёқарашни қабул қилдириш эса ундан хам қийин. Зеро гоё – одамнинг мохиятини ташкил этади.

Эътикодни алмаштириш бир одамдан бошка бир одамни ясаш демак.

Адашган, янглиш йўлдаги ёшлар орамизда хар холда тўрттагина эмаслигини эътиборга олсак, камалиб, амнистия туфайли озодликка чиккан жиноятчилар учунгина эмас, балки аввало мана шулар учун муайян реабилитация маркази – тинч хаётга қайтариш мактаби ташкил этиш керакка ўхшайди. Ва бундай мактабда хак йўлдаги диний уламолар, файласуфлар, психологлар, малакали педагоглар, сиёсатшунослар, ёзувчилар... катнашиши, очик, эркин фикрлашиш, лозим бўлса – бахслашиш, хар қандай қарашларни диний, илмий, хаётий ва мантикий томондан далиллаб, мисоллар асосида исботлаш, кўрсатиш, таккослаш имконини бериш, инонтириш каби усуллар воситасида уларни гўл бир мухолифликдан... фаол тарафдорга айлантириш лозим бўлади. Бунда, турли жангари окимларга кўшилиб колган, аммо ҳукумат сиёсатидан кўрқканидан кечирим сўраб, ноилож тинч хаётга қайтганларнинг «махалла олдида тавба қилгани» кўпам зарил эмас, балки уларнинг жангари ақидадан сидқидилдан воз кечиши мухим.

Лев Толстой айтган эдики, «Одамларнинг хаётига қараб, ишларига қараб унинг Худога ишониш-ишонмаслигини билиб бўлмайди... Диний эътикоддини биронта вақтинчалик, ўткинчи мақсадга эришиш воситаси қилиб олган одамлар аслида уччига чиккан динсизлардир. Негаки, бундай одамлар учун дин хаётда муайян марраларга эришиш воситасидир» (қаранг: «Хуррият» газ., 1999, 6-12 янв.).

Гоголнинг Тарас Бульбаси билан хозирги тарасбульбалар шу жихатдан бир хил.

Чунончи, дунёнинг қай бурчагидан бўлишидан қатъи назар, улар хамиша дин ва миллат гамидан дам урадилар. Холбуки, уларнинг дини хам, миллати хам йўқ. Улар учун дин хам, миллат хам – бозорга солиниб, эвазига хокимият ва қатта бойликка эришиш воситаси, холос.

XIX аср бошида Петербургда яшаган рус ёзувчиси Н.В.Гоголь «Тарас Бульба» қиссасида XVII-XVIII асрда Европанинг жануби-шарқида бўлиб ўтган воқеаларни тасвирлаган. Аммо қарангки, замонлар ва маконларнинг хилма-хиллигига қарамай, террорчиликнинг

мохияти, усул ва услублари деярли бир хил экан!

Ягона фарк – Тарас Бульба ўз жангариларини Запоржье Сечидида машини пишитиб, ўзга элларни (турклар, тоторлар ё поляклар...) талашга етакласа, «замонавий Сеч»да – аллақайси тоғнинг ёруғ оламдан пинхон бирон ўнгуридаги жангарилар лагеридида камолга етган хозирги тарасваччалар ўз ватанига, киндик кони томган тупроғига боскинчилик уюштиради.

1834 йилдан бошлаб тарих бўйича адъюнкт-профессор лавозимида хизмат килган ва асосан Жанубий Россия ўтмиши билан обдон шугулланган Н.В.Гоголь Запороже Сечи каби кароргохларнинг мохиятини теран англаган бўлиши турган гап. Ва бизнингча, адиб «Тарас Бульба» кассасини кадимги рус рухини улуглаган баходир бир казакни мадх этиш максидида эмас, балки ўз она халқини ҳам, бошка элларни ҳам горат килган, одамларга беҳисоб зулм ўтказган бадкор бир карокчининг сохта динпарварлиги нималарга олиб келганини кўрсатиш ниятида яратган, шу орқали XVII-XVIII асрлардаги Россия тарихига ўз муносабатини бадиий йўсинда, эҳтиёткорлик билан ифодалаган.

Тўғри, асарда Тарас Бульба нуткига хамоханг туйиладиган ўринлар ҳам мавжуд. Шу боис, «Тарас Бульба»нинг асл мазмуни, ёзувчининг бадиий ниятини дафъатан пайкаш кийин. Зеро Гоголь ҳам Тарас Бульбадай «дин ва миллат фидойилари»нинг ёвузлигини ўз даврида худди Пушкин сингари фақат ишорат тили билан баён қила олар эдики, бунинг сабаблари ҳаммага тушунарли. Хақиқий маъно бадиийлик бўёғи остига яширилган. Аммо юкорида келтирилган айрим мисоллар шундан далолат берадики, адибнинг гражданлик позицияси аниқ ва катъий: айрим устомонлар содда одамларнинг диний ва миллий хиссиётларини кўзгатиб, буни ўз манфаати йўлига буриши, оқибатда минг-минглаб одамларнинг беҳуда қурбон бўлиши тарих мисолида келажак авлодлар учун ибрат қилиб кўрсатилган.

Пировардида яна адабиётшуносликка қайтиб, бу фан нуктаи назаридан бир саволни ўртага қўйиш ўринли бўлса керак, деб ўйлаймиз: хўш, мана шундай сифатларга эга бўлган Тарас Бульбани... “ижобий қахрамон” деб аташ мумкинми?

Йўқ. Зеро “ижобий қахрамон – муаллифнинг ахлоқий қадриятлари акс этган адабий персонаж” (Лит. энциклоп. словарь. – М., 1987, с. 286). Улуг Гоголнинг маънавий-ахлоқий қарашлари Тарас Бульба киёфасида акс этмайдигина эмас, унга тамоман карама-қаршидир.